

Леся КОВАЛЕНКО

аспірант кафедри віросповідного права
Люблінського Католицького Університету (Польща),
науковий співробітник Інституту Релігії та Суспільства
Львівської Богословської Академії

Львів, 1 вересня 2001 року

Вибрані аспекти українського віросповідного законодавства

З 1919 року в Україні (окрім західних регіонів) фактично діяло радянське законодавство у сфері релігійних відносин. Переважна більшість нормативних документів Української Радянської Соціалістичної Республіки дублювала союзні акти. Специфіку радянського законодавства у стосунку до релігії можна сформулювати у наступних тезах:

- послідовне, незважаючи на проголошення у всіх Конституціях УРСР засади пошанування свободи совісті, негування особистих та колективних релігійних прав особи та стислу регламентацію її діяльності;
- позбавлення релігійних організацій статусу юридичної особи, а отже невизнання їх повноправним суб'єктом віросповідних відносин;
- здебільшого адміністративний характер державного регулювання сфери “релігійних культів” [1].

На сьогоднішній день трохи більше половини громадян України визнають себе віруючими (58 %), ще 23 % вагаються між вірою та невір'ям [2]. Починаючи з 1991 року в Україні у два рази зросла кількість релігійних організацій різних традицій та конфесій - 10810 у 1991 та 25405 у 2001 [3]. З них 96,7 в визнають своє віровчення і діяльність християнськими. В останні два-три роки регіональні відмінності динаміки зросту релігійної активності, принаймні у її кількісному аспекті, зменшилися. Експерти відзначають завершення відновлювального етапу - легалізацію діяльності релігійних організацій, масове виникнення релігійних громад і будівництво храмів і каплиць, вирішення питань повернення храмів, а, отже, - стабілізацію релігійної ситуації в державі [4].

З огляду на трансформацію устрою та відновлення незалежності Україна повернула собі можливість самостійного становлення права. Правові інститути тоталітарного характеру замінюються демократичними відповідниками. Чинні

правові норми верифікуються на підставі міжнародно-правових норм та принципів.

2. Законодавчі джерела

В систему українського права входять норми, що стосуються свободи совісті, релігії та переконань як окремої людини так і об'єднань осіб. Ці норми творилися роками української історії, - від періоду Київської Русі, Галицько - Волинського князівства, через козаччину, польське та російське підпорядкування, Народну Раду та Гетьманат, сталінську та гітлерівську окупації, радянську Україну аж до відновлення незалежності. Вони не вважаються в Україні окремою галуззю права, як, наприклад, у Німеччині, Австрії чи Італії. Однак важливість феномену релігійних прав людини та кількість нормативних приписів у цій сфері дозволяє визначити українське віросповідне право як сукупність діючих правових норм, проголошених державою у формі законів та підзаконних актів, а також ратифікованих міжнародних документів, що регулюють правовідносини у галузі прав людини і громадянина на свободу совісті, релігії і переконань та правовий статус релігійних організацій. Підставою таких приписів є природне право та багатство українських правових звичаїв. Завданням права у ділянці державно-церковних відносин є гарантування здійснення релігійних прав всім особам чи групам осіб, що законно перебувають на території держави.

Позитивними джерелами українського віросповідного законодавства є передовсім:

- Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року, зокрема ст. 35 [5] та
- Закон України *Про свободу совісті та релігійні організації* від 23 квітня 1991 року зі змінами і доповненнями [6].

Окрім цього до них відносяться також норми Законів України *Про альтернативну (невійськову) службу* [7], *Про освіту* [8], *Про власність* [9] положення Кодексу *Про шлюб та сім'ю*, *Кримінального*, *Цивільного* Кодексів etc. [10].

Крім того, частина 3 статті 9 Закону *Про свободу совісті* передбачає укладення двосторонніх домовленостей між центрами релігійних організацій та органами державної влади. Хоча законодавець не уточнює ні умов, ні способу укладення, ані проблематики, яку вони можуть регулювати, очевидно, такі

домовленості можуть у майбутньому стати ще одним джерелом віросповідного права так само, як у багатьох країнах Центральної та Західної Європи. З 1991 року в Україні як на найвищому, так і на місцевому рівнях підписано ряд меморандумів, домовленостей etc [11], у яких, як правило, декларується співпраця церков та органів державної влади при вирішенні спірних питань, у сфері соціальної опіки у військових частинах, тюрмах тощо. Вони, однак, носять радше політичний і однобічний характер. Більше того, інколи можуть ставати приводом дискримінації недомінуючих у даному регіоні релігій [12].

Стосовно судових рішень як джерела віросповідного законодавства, потрібно зазначити, що для української системи права, як і в цілому для європейських країн, вони не мають такого визначального значення, як для англосакської традиції. На цей час в Україні не зафіксовано індивідуальних подань ні до внутрішніх, ні до міжнародних судових інстанцій стосовно порушення релігійних прав [13]. Переважна більшість судових справ з релігійних питань стосується майна релігійних організацій, передовсім храмів [14]. Деякі з них остаточно вирішувалися у Верховному Суді України, що створило взірцеві прецеденти для судів нижчих інстанцій [15].

Важливим джерелом віросповідного законодавства стало роз'яснення Вищого Арбітражного Суду *Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону про свободу совісті* від 29 лютого 1996 року, зі змінами і доповненнями. У компетенції арбітражних судів в Україні є усі спори релігійних організацій між собою та з іншими юридичними особами, а також питання передачі державного майна у їх власність, за виключенням питань припинення діяльності релігійної організації та оскарження рішень державних органів з питань володіння та користування культовими будівлями та майном. Відповідно до ст. 16 і 17 Закону *Про свободу совісті*, ці питання розглядаються судами загальної юрисдикції в порядку, передбаченому Цивільно-процесуальним кодексом [16].

2. Основні засади державно - церковних відносин

У побудові віросповідних стосунків Україна керується принципами гарантування свободи совісті кожному, відокремлення церкви та держави, недискримінації з огляду на релігійну приналежність та переконання, рівності релігійних організацій, автономії релігійних організацій та подолання державою

негативних наслідків минулої державної політики стосовно релігії і церкви.

Згідно зі ст. 35 Конституції, кожен має право на свободу світогляду та віросповідання [17]. Це право включає “свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність”. Згідно з загально визнаними принципами, в Україні це право гарантується кожній людині, а, отже, не тільки громадянам, а й іноземцям та особам без громадянства (пор. ст 24 Конституції України) [18]. Аналізуючи предметний обсяг цього права, потрібно виділити ті права особи - у внутрішньому і зовнішньому обсязі, - що конкретизують її право на свободу совісті. По-перше, це право вибирати, мати чи змінювати переконання: релігійні, арелігійні чи атеїстичні, та світоглядну позицію. По-друге, це право - самому чи спільно з іншими - здійснювати релігійні культу, ритуальні обряди та займатися релігійною діяльністю. Фактично, це право проявляти свою віру чи переконання назовні та діяти у згоді з ними. Разом з цією нормою розглядається частина 1 ст. 34 Конституції, у якій гарантується свобода думки і слова та право на вільне вираження своїх думок і переконань. Крім того, поняття релігійної діяльності отримало в доктрині широке тлумачення. До неї відносять також користування ЗМІ, місійну, виховну та освітню діяльність [19]. Можемо стверджувати, що конституційні гарантії релігійної свободи в цілому відповідають міжнародним стандартам. Насторожує, однак, відсутність у формулюванні права на свободу совісті звороту “*публічно та приватно*”, що може на практиці ставати підставою для виключення релігійних організацій з суспільного діалогу.

У Законі *Про свободу совісті* у ст. 3 законодавець формулював право на свободу совісті подібним чином, обмежуючи, однак, його суб'єктів до громадян України, а предметний обсяг - до “відправлення релігійних культів та відкритого вираження і вільного поширення релігійних або атеїстичних переконань”. Потрібно також відзначити брак виразного переліку та гарантій особистих релігійних прав людини, хоча б права на створення релігійної організації та приналежність до неї.

У Конституції законодавець, формулюючи принцип відокремлення церкви від держави та школи від церкви, надає йому концептуально іншого - ніж у Конституції 1977 року - значення, додаючи у кінці ст. 35: “жодна релігія

не може бути визнана державою як обов'язкова” та у ст. 15: “жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова”. Спосіб тлумачення цього принципу знаходиться на етапі формування. Оптимальним варіантом могло б бути наступне трактування: “Україна - світська держава. Жодна релігія чи переконання не можуть визнаватися державними чи обов'язковими. Держава є нейтральною у справах релігії та віросповідань. Держава забезпечує світський характер діяльності органів державної та місцевої влади та освіти у державних освітніх закладах”. Додаткові вимоги Закону *Про свободу совісті* до релігійних організацій - “не виконувати державних функцій”, тобто не здійснювати державної влади, а також “не брати участі та не підтримувати діяльності політичних партій” (ст. 5) підсилюють принцип відокремлення церкви від держави і не обмежують участь окремих представників релігійних організацій у політичних процесах держави. Крім того, в Україні не допускається обмеження на ведення наукових досліджень за ознакою відповідності чи невідповідності положенням релігії чи атеїзму (ст. 6).

У статтях 21 та 24 Конституції проголошується принцип рівноправності та недискримінації: “всі люди... рівні... в правах”, “громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом” в тому числі з огляду на релігію чи переконання. В частині 2, ст. 24 ця засада підкреслюється від негативної сторони - “не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками... релігійних та інших переконань”. Згідно з міжнародними принципами, засада рівності в українській юриспруденції тлумачиться не в значенні чистого егалітаризму, але беручи під увагу критерії, що вирізняють релігійні організації, зокрема - культурний чи історичний зв'язок з суспільством [20]. Тому потрібно звернути увагу на те, що засаді рівноправності не суперечать ст. 11 та 54 Конституції України, в яких законодавець визначає обов'язок держави сприяти “...розвитку... традиції і культури української нації”, а також стверджує, що “культурна спадщина охороняється законом”.

Закон *Про свободу совісті* також виразно формулює принцип рівності громадян, незалежно від їх ставлення до релігії у всіх сферах громадського життя, гарантує доступ до державної освіти, не допускає встановлення переваг чи обмежень прав, а також дає можливість не вказувати в офіційних документах релігійної приналежності.

У колективному аспекті недискримінації, Конституція України у ст. 36 вимагає рівності усіх об'єднань громадян перед законом, а у Законі *Про свободу совісті* конкретизує її у стосунку до релігійних організацій. Стосується це податкових пільг, субсидювання, доступу до засобів масової інформації тощо.

Важливою засадою віросповідного права України є принцип незалежності та автономії релігійних організацій, згідно з яким вони утворюються і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і змінюють персонал згідно з своїми статутами (ст. 7 Закону *Про свободу совісті*). Держава “не втручається у діяльність релігійних організацій, бере до відома і поважає їхні традиції та внутрішні настанови”, якщо вони, звичайно, не суперечать чинному законодавству (ст. 5, там же).

Останній принцип - подолання негативних наслідків вітчизняної політики - передбачає ряд дій органів державної влади як у законодавчій, так і у виконавчій сферах. Передовсім він включає легалізацію діяльності релігійних організацій, реабілітацію заборонених та ліквідованих релігійних організацій, а також реституцію конфіскованого у них майна. Можна стверджувати, що легалізація діяльності релігійних організацій в Україні завершена, стосовно ж обсягу та способів реабілітації та реституції продовжуються дискусії [21]. З метою прискорення цих процесів президент України видав ряд указів, у яких визначено порядок повернення релігійним організаціям культового майна, передовсім храмів [22]. Попри ці заходи, брак у цій сфері правового акту у ранзі закону доволі відчутний.

Аналізуючи приписи Основного Закону України, потрібно зазначити, що у преамбулу Конституції вписано виразне *invocatio Dei*. Це звертання сформульовано наступним чином: “усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попереднім, нинішнім та прийдешнім поколіннями”. На думку коментаторів, таким чином законодавці намагаються легітимізувати посттоталітарний устрій та правопорядок після падіння системи, яка цілковито негувала інститут відповідальності влади, а також засвідчують усвідомлення неабсолютності людської екзистенції, незважаючи на тотальну атеїзацію свідомості радянської людини [23].

Незважаючи на дискусійність нормативного характеру преамбули законодавчого акту, не викликає сумніву важливість відкритого посилання на відповідальність перед Богом і власною совістю для інтерпретації інших

приписів українського законодавства, і передовсім тих, що регулюють віросповідні стосунки. Зокрема, *invocatio Dei* дозволяє тлумачити конституційний принцип відокремлення церкви від держави у позитивному сенсі як важливу гарантію здійснення права на свободу совісті у публічному житті на засадах рівності та справедливості, а не як цілковиту ізоляцію та виключення з громадського життя релігійних цінностей.

Українська Конституція проголошує гідність особи, невідчужуваність та непорушність її прав та свобод, право на вільний розвиток особистості, принцип верховенства права, відповідальність держави за свою діяльність, включення чинних та ратифікованих міжнародних договорів у національне законодавство, а також основний принцип демократичної правової держави - ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законом [24].

Згідно з частиною 4, ст. 36 Конституції, ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян. Закон захищає свободу совісті визначаючи, що ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду, не допускає будь-якого примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії.

У ст. 55 Конституції проголошується: “права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту своїх прав та свобод звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань” (частина 5 ст. 55).

Спеціальна охорона передбачена статтею 11 для релігійних прав корінних народів та національних меншин.

Саме в контексті цих, переважно нових для пострадянського права, засад потрібно розглядати гарантії релігійної свободи.

Здійснення права на свободу совісті - принаймні у його зовнішньому обсязі - може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей [25].

Згідно з *Міжнародним Пактом про громадянські й політичні права ООН*, свобода думки, совісті, релігії та переконань це - “невід'ємне право”, тобто його не можна призупинити чи урізати. Це означає, що навіть за умов надзвичайного стану воно повинне бути непорушним. Однак, ст. 64 Конституції України, проголосивши у першій частині, що “конституційні права і свободи людини не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України”, у частині другій подає перелік прав та свобод, які не можуть бути обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану. Цей перелік - поминаючи те, що він суперечить загальноправничому принципу стислого визначення обмежень, а не дозволів, - не містить ані ст. 34, яка гарантує свободу слова і думки та право на вільне вираження своїх поглядів та переконань, ані ст. 35, яка гарантує свободу совісті. З “релігійних прав” недоторканим залишився лише принцип недискримінації. Мовчазне зарахування права на свободу совісті до прав, що можуть підлягати обмеженням, викликає певні інтерпретаційні сумніви, а саме: чи законодавець мав на увазі обмеження цього права в цілому, чи тільки його певні аспекти - скажімо, права на альтернативну (невійськову) службу з огляду на релігійні переконання тощо. На жаль, неточність формулювання норми може свідчити про певні “прогалини” в сприйнятті законодавцем абсолютного характеру релігійних прав людини, принаймні у їх індивідуальному вимірі.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань з деякими, передбаченими законодавством, винятками - конституційною гарантією права на заміну військового обов'язку альтернативною, невійськовою службою [26] та на захист відомостей, отриманих під час сповіді.

3. Юридичний статус релігійних організацій

Релігійна організація, згідно з ст. 7 Закону України *Про свободу совісті та релігійні організації*, утворюється з метою задоволення релігійних потреб

громадян сповідувати і поширювати віру і діє відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури.

У цій цільовій дефініції чітко сформульовані властивості, що вирізняють дану організацію - мету, внутрішню структуру - однак у визначенні відсутня основна вказівка: чим же релігійна організація є - об'єднанням громадян, асоціацією священнослужителів чи інституцією *sui generis*. Оскільки, з огляду на цю нечіткість, визначення не достатньо виконує свою функцію пояснення та порядкування, спробуємо узагальнити ознаки, якими її наділяє законодавець - інколи *implicite*. Отже, релігійна організація - це специфічний тип структурованої людської організації, яка має визначений власним правом (статутом чи положенням) внутрішній устрій, здатна створювати органи влади, які виконують внутрішні функції і репрезентують свою групу назовні, метою якої є забезпечення кожному члену групи зокрема і групі як такій здійснення права на свободу совісті, релігії і переконань.

Потрібно наголосити, що релігійна організація за своєю природою - специфічне об'єднання. Більшість представників релігійних організацій наголошують на неприпустимості зведення її статусу до статусу громадських організацій. Однак зазначимо, що органічний зв'язок між цими двома формами об'єднань очевидний і шкода, що це не знайшло відображення ані в Законі *Про свободу совісті*, ані в Законі *Про об'єднання громадян*. Потрібно теж відзначити небезпеку зловживання деякими організаціями своїм особливим статусом, зменшення якої вимагає чіткішого законодавчого визначення і фахової передреєстраційної експертизи. Положення про останню, на жаль, досі ще в Україні не прийняте.

Релігійними організаціями в Україні, згідно з класифікацією закону є:

- релігійні громади
- релігійні управління і центри
- монастирі, релігійні братства і місії
- духовні навчальні заклади
- об'єднання, що складаються з релігійних організацій, які представляються своїми центрами.

Суперечливим, під цим оглядом, є статус Церков. Можна припустити, що вони відносяться до останньої категорії. Однак порядок утворення таких об'єднань у законі не врегульовано і статус юридичної особи на них не

поширюється. Потрібно зауважити, що в українському законодавстві поняття церкви як таке відсутнє. Фактично, для законодавця та державного службовця і релігійна громада, і церква, частку якої вона може складати, - рівні і незалежні від себе релігійні організації. У ряді представлених на розгляд законодавцям проектів змін до *Закону про свободу совісті* пропонується ввести вступну статтю, у якій, серед інших, визначаються поняття церкви [27]. Видається, проте, що саме означення церкви чи то як “типу релігійних організацій, що характеризуються наявністю ієрархічного устрою, самостійністю нормативного регулювання своєї внутрішньої діяльності та зовнішніх зносин”, чи як “структурованого релігійного утворення з відповідною системою управління, заснованого на ієрархічному принципі, а також з регламентацією відносин всередині цього утворення та з релігійними чи світськими організаціями” без зміни загальної класифікації релігійних організацій та юридичного статусу церкви не вельми виправить ситуацію.

Релігійні управління і центри створюються у порядку, передбаченому ст. 14. Відповідно до своїх зареєстрованих статутів, вони мають право створювати духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів і служителів інших необхідних їм релігійних спеціальностей, а також монастирі, братства і місії. Ці три останні категорії релігійних організацій можуть також утворюватися згідно з ст. 7 з обов'язковою реєстрацією у Державному комітеті у справах релігії.

Відповідно до ст. 8 *Закону України Про свободу совісті та релігійні організації*, релігійна громада створюється на засадах добровільності особами одного віросповідання. Для легальної діяльності громади, яка не бажає отримувати статус юридичної особи, повідомлення місцевих органів державної влади не є необхідне. Статистика показує, що багато релігійних громад користується цим правом (приблизно 1030 з 21700 зареєстрованих, станом на 1 січня 2001 року [28]), а для деяких - ця законодавча можливість дає змогу реалізувати догматичний принцип (Свідки Єгови etc.). На жаль, в дискусіях навколо удосконалення *Закону Про свободу совісті* відстоюється необхідність повернення до обов'язкової реєстрації. Члени незареєстрованих релігійних громад користуються усіма правами, що випливають з права на свободу совісті, зокрема мають право на альтернативну службу тощо. Однак інколи, на

практиці, виконавчі органи відмовляються визнавати реальне існування такої групи.

Підсумовуючи, потрібно зауважити, що класифікацією релігійних організацій, представленою у Законі *про свободу совісті*, законодавець витворює певні стандарти структури релігійної організації, що є певним втручанням у її внутрішні справи.

Статус юридичної особи, а отже можливість цивільно-правової дієздатності релігійна організація може отримати у будь-який період свого існування. Мінімальна вимога - 10 повнолітніх громадян України подають заяву та статут на реєстрацію до виконавчого комітету обласної, Київської та Севастопольської міських Рад народних депутатів, а у Автономній Республіці Крим - до уряду. Було б логічно, якби одна релігійна організація об'єднувала усіх визнавців даної релігії чи переконань. Та законодавчий мінімум дає змогу існувати найрізноманітнішим і найнетрадиційнішим релігійним організаціям і завдяки великій кількості таких мініатюрних організацій створює ілюзію високої релігійності українського суспільства. Для утворення, згідно зі ст. 12 та 14 Закону України *Про свободу совісті*, організація повинна скликати загальні збори, прийняти свій статут, обрати представників, які будуть її представляти перед органами держадміністрації. На цих же зборах громада ухвалює рішення про організаційну підлеглисть або автономність своєї діяльності, що має бути зазначене у статуті. Реєстраційний орган повинен у місячний термін розглянути представлені документи, прийняти рішення і у десятиденний строк повідомити організацію. Однак у необхідних випадках державний орган може продовжити термін реєстрації до трьох місяців.

Згідно з частиною 3 ст. 12 Закону *Про свободу совісті*, статут релігійної організації повинен містити:

- віросповідну приналежність і місцезнаходження громади;
- місце громади у структурі іншої релігійної організації (за Законом - релігійного об'єднання), якщо вона до такої входить;
- майновий стан;
- структуру управління і основні завдання;
- порядок внесення змін і доповнень до статуту;
- порядок вирішення майнових та структурних питань у випадку припинення діяльності;

Натомість на практиці від релігійної організації, яка визнає своє підпорядкування релігійному центру, що знаходиться поза Україною, вимагають додатково представити довідку про існування домовленості про таке підпорядкування між Державним Комітетом України у справах релігії та відповідним центром [29].

Зміна підлеглості релігійної організації не впливає на її права та обов'язки. Це дозволяє багатьом священнослужителям уникати внутрішніх покарань, переходячи - як правило разом з вірними і храмом - до іншої конфесії.

Дуже часто механізм реєстрації використовується органами влади для “законної” дискримінації. Скажімо, підстави для розгляду статуту, представленого на реєстрацію у місячний чи тримісячний період, не визначені у законі, тому на практиці від цього потерпають “нетрадиційні” для даного регіону громади [30].

Сьогодні все частіше і частіше звертається увага на потребу уточнення порядку набуття релігійною громадою статусу юридичної особи. Зокрема підкреслюється те, що реєстрація статутів релігійних громад повинна бути у компетенції Міністерства юстиції (тобто точніше - управлінсь юстиції на місцях), що дало б можливість вивести релігійні організації з певного роду “гетта” і сприяти покращенню реєстраційної процедури.

Згідно з метою створення, релігійна організація передбачає реалізацію свободи совісті кожного свого члена зокрема і спільноти загалом. Закон України *Про свободу совісті та релігійні організації* гарантує для релігійних організацій наступні права:

- організувати і утримувати вільно доступні місця для богослужінь чи зборів;
- отримувати, володіти і використовувати релігійну літературу мовою на свій вибір, а також предмети й матеріали релігійного призначення, як також виготовляти, експортувати, імпортувати та розповсюджувати їх;
- утворювати свої відповідні структури для здійснення добродійної чи культурно-просвітницької діяльності;
- встановлювати і підтримувати міжнародні зв'язки [31].

Очевидно, що будь-яка діяльність не повинна суперечити чинному законодавству країни, а перелік, здійснений законодавцем, не є вичерпним [32].

Припинення діяльності релігійної громади відбувається або в зв'язку з реорганізацією чи ліквідацією згідно з власними статутами, або за рішенням

суду у випадку створення загрози громадській безпеці та порядку, життю, здоров'ю та моралі громадян, участі у діяльності політичних партій чи надання їм фінансової підтримки, ведення агітації або фінансування виборчих кампаній, самовільне захоплення культових будівель чи привласнення культового майна, інші порушення, зазначені у ст. 3, 5, 17 та 16 Закону *Про свободу совісті*.

Згідно з чинним законодавством, статус нових релігійних рухів не відрізняється від інших релігійних організацій. Ні у Конституції України, ні у Законі *Про свободу совісті* не існує розрізнення ані релігій, ані організацій за тривалістю їх існування, традиційністю, історичністю чи чисельністю. Однак у зв'язку зі значним зростанням в останні роки кількості створення нових для України релігійних організацій (1328 станом на 1 січня 2001 року), спостерігається поживлення дискусій передовсім щодо термінології, а також щодо доцільності змін у законодавстві з метою кращого захисту громадян від *a priori* деструктивного характеру так званих нетрадиційних релігій [33]. На думку експертів, на таку презумцію винуватості впливає неточність і некоректність повідомлень у ЗМІ - 68 %, та позиція “традиційних” церков - 64 % [34]. Крім того, на місцях фіксуються певні порушення діючого законодавства. У такому ракурсі можуть розглядатися, зокрема, Постанова Кабінету Міністрів України з 1997 року *Про заходи щодо нейтралізації діяльності деструктивних тоталітарних культів, мінімалізації їх негативного впливу на суспільство* та розпорядження голови львівської державної адміністрації про план реалізації цих *Заходів* з того ж року [35]. Видається, що така превентивна діяльність держави суперечить міжнародним документам, зокрема Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи 1999 року *Про протиправні дії сект*.

5. Освіта

Згідно з Конституцією України, Законом *Про свободу совісті* та Законом *Про освіту*, освіта в Україні “носить світський характер”. Згідно зі статтею 6 Закону *Про свободу совісті*, “громадяни можуть навчатися релігійного вчення та здобувати релігійну освіту індивідуально, або разом з іншими”, а “релігійні організації мають право, відповідно до своїх внутрішніх настанов, створювати групи та навчальні заклади для релігійної освіти дітей та дорослих, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи власні

приміщення, або ті, що надаються у користування”. Формулювання першої частини норми залишає сумнів щодо законного місця проведення навчання, стосовно другої виникає сумнів, чи можуть релігійні організації навчати у публічних закладах, скажімо у державних школах на факультативній основі. У цій же статті на викладачів релігійних віровчень і релігійних проповідників накладається обов'язок виховувати своїх слухачів у дусі терпимості і поваги. Попри всю слухність цієї вимоги дивує відсутність аналогічного обов'язку в Законі *Про освіту*, який би стосувався усіх викладачів, передовсім релігієзнавства, історії тощо. У статті 9 Закону *Про освіту* також визначається, що заклади освіти, незалежно від форм власності, відокремлені від церкви (релігійних організацій) та мають світський характер, крім закладів освіти, заснованих релігійними організаціями. Однак потрібно відзначити непослідовність законодавця у наданні релігійним організаціям права на створення освітніх закладів, оскільки у Законі *Про свободу совісті* йдеться тільки про створення “духовних навчальних закладів, які самі класифікуються як релігійні організації, а стаття 19 того ж Закону *Про освіту*, перераховуючи підстави створення закладів освіти, не згадує про релігійні потреби.

Проблемою релігійних вищих навчальних закладів в Україні є невизнання державою теології, та пов'язаних з нею дисциплін як наукової спеціальності. Це зумовлює відсутність ліцензування та акредитації таких освітніх закладів, а також труднощі працевлаштуванням їх випускників.

У деяких регіонах (головним чином у західних областях України) у порядку експерименту за рішенням місцевих органів влади у загальноосвітніх школах проводяться уроки з християнської етики. Однак відсутність адекватної правової бази дозволяє керівникам проявляти необмежену ініціативу - скажімо, обов'язковий порядок відвідування тощо, та в деяких випадках створює загрозу дискримінації як окремих осіб, так і цілих груп [36].

Можна погодитися з експертами українського Центру економічних і політичних досліджень, які вважають, що сучасному стану українського суспільства найбільшою мірою відповідає модель релігійної освіти, яка передбачає створення мережі недільних шкіл, приватних навчальних релігійних закладів, правове врегулювання можливості проведення релігійного навчання в державних навчальних закладах на факультативній основі, а також викладання у державній загальноосвітній школі курсу релігієзнавства [37].

6. *Право праці та релігійні організації*

З моменту входження в силу Декрету *Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви* з 1919 року релігійні організації в Україні були позбавлені трудової правосуб'єктності. Праця використовувалась в релігійних організаціях на засадах добровільної безоплатної допомоги. Рядом підзаконних нормативних актів держава намагалася розв'язати непорозуміння, які виникали за такого регулювання. Відповідно до них, на робітників і службовців, що працювали за наймом у релігійних громадах (професії яких спеціально затверджувалися) поширювалося трудове законодавство, якщо трудовий договір з ними було укладено за участю профспілки житлових управлінь, і якщо договірні відносини не містять промислових чи торговельних цілей. У підсумку трудове законодавство у випадку релігійних організацій до 1991 року поширювалося тільки на сторожів, двірників, тобто працівників господарсько-побутового обслуговування [38].

Законом України *Про свободу совісті* з 1991 року релігійним організаціям повернено статус юридичних осіб, а отже трудову правоздатність. Важливим принципом для трудового законодавства у віросповідних відносинах є принцип автономії релігійних організацій. Тобто, органи державної влади не повинні втручатися у внутрішнє самоврядування таких організацій, у призначення чи зміну працівників, внутрішній трудовий розпорядок тощо. Тому на працівників релігійних організацій навряд чи поширюються норми про профспілки, про участь в управлінні організацією та про колективне вирішення спорів. Втім, самоврядування не виключає підпорядкування законам України, а отже положення стосовно праці також не можуть суперечити чинному законодавству, зокрема щодо прав працівників. Умови праці встановлюються за письмовою угодою між керівними органами релігійної організації та працівником. На тих, хто працює у релігійних організаціях, в повній мірі поширюється право на соціальний та судовий захист.

Згідно з статтею 2' Кодексу законів про працю (від 10 грудня 1972 року, з рядом змін і доповнень) Україна забезпечує рівність трудових прав усіх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань та інших обставин. Однак, оскільки законодавець шанує автономію

структури та персонального складу релігійних організацій, прийом на роботу співвизнавців не виглядає дискримінаційним.

На працівників підприємств і закладів, створених релігійними організаціями, також поширюється законодавство про працю у повному обсязі.

В Україні робота не проводиться в дні релігійних свят, характерних для православного віровчення: 7 січня - Різдво Христове, один день (неділя) - Пасха (Великдень) та один день (неділя) - Трійця (згідно з ст. 67 у останніх двох випадках вихідний день переноситься на понеділок) (ст. 73). У частині другій ст. 73 визначається, що за поданням релігійних громад інших конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні. Бракує все ж норми, яка б забезпечувала у цій ділянці особистий характер релігійної свободи людини. Крім того, у практику все частіше входить розпорядження окремих працедавців (причому з державного сектора) про "відпрацювання" свят у неділю, що явно порушує релігійну свободу більшості українських працівників.

Хоча у Законі *Про свободу совісті* трудовій діяльності у релігійних організаціях та на її підприємствах присвячено окремий розділ, однак у ньому здебільшого повторюється загальний принцип розповсюдження на релігійні організації трудового законодавства. Цілком достатньо було б сформулювати цей принцип у виразну правову норму і, натомість, врегулювати інші складні питання, що виникають у цій сфері.

7. Фінансування релігійних організацій

З огляду на принцип відокремлення релігійних організацій від держави та відповідно до частини 4 ст. 5 Закону *Про свободу совісті* держава не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії. В той же час непряма фінансова підтримка релігійних організацій у випадках відбудови та ремонту храмів, які мають історико-культурну цінність, чи реставрації та збереження ікон не тільки не заборонена, а й вимагає законодавчого розвитку та удосконалення. Адже у цьому випадку мова йде про співпрацю віросповідних інституцій і держави у сфері культури та збереження надбань нації.

Релігійні організації в Україні віднесені до неприбуткових, в силу цього для них передбачено особливості в оподаткуванні. Такий статус не отримується автоматично з моменту реєстрації, а вимагає окремого звернення до державного податкового органу з заявою про включення до реєстру неприбуткових організацій і установ та присвоєння відповідної ознаки неприбутковості. Крім заяви організація повинна представити копію статуту та документів про державну реєстрацію. Виключення з Реєстру відбувається на підставі рішення державної податкової адміністрації у разі порушення податкового законодавства.

Від податку на прибуток доходи релігійних організацій звільнюються, якщо вони отримані передовсім у вигляді:

- фінансової чи майнової безповоротної фінансової допомоги чи добровільних пожертвувань;
- доходів від надання культових послуг.

Від податку на додану вартість звільнюються культові послуги та продаж предметів культового призначення за переліком, встановленим Кабміном України від 1997 року, окрім підакцизних товарів, а також надання благодійної допомоги, хіба що інакше вирішено законом. Надання релігійній організації благодійної фінансової допомоги чи пожертвувань оподатковується у пільговому режимі.

Від сплати земельного податку звільнюються тільки ті релігійні організації, які не займаються підприємницькою діяльністю. Плата за оренду земельної ділянки, а також інші види податків здійснюється релігійною організацією на загальних підставах [39].

Певним недоліком податкового режиму стосовно релігійних організацій можна вважати відсутність виразного особистого “неоподаткованого” права фізичних осіб сприяти розвитку своїх громад, а також відповідного права релігійних організацій просити й отримувати допомогу, в тому числі фінансову, яке передбачене у *Підсумковому акті Віденської зустрічі НБСЄ*. Крім того, для податкової сфери українського законодавства характерне звужене трактування поняття діяльності релігійної організації, до якого здебільшого не зараховують ні навчальної, ні благодійної, ні видавничої діяльності.

8. Релігійна опіка у публічних інституціях

Принцип відокремлення держави і релігійних організацій не виключає взаємного обміну вартостями, традиціями та допомогою. Так, скажімо, в Україні існує традиція складання під час інавгурації президента присяги на Конституції та на Пересопницькому Євангелії. Щороку 8 жовтня в соборі Св. Софії у Києві відбувається урочистість відкриття Року Права. Хоча ці звичаї не закріплені жодним законодавчим актом, вони свідчать про вагомість релігійного чинника у публічному житті України.

Удосконалення, однак, вимагає діяльність релігійних інституцій у соціальній сфері українського суспільства, передовсім у лікувальних установах, школах, в'язницях, війську. Поки що релігійна опіка здійснюється здебільшого принагідно. Принагідність ця зумовлена, з одного боку, браком відповідних кадрів та їх підготовки, не налагодженістю чітких структур, а з другого боку, прогалинами у законодавчому забезпеченні діяльності, податковим тиском та відсутністю державних дотаційних програм. Однак уже на сьогодні 50 % гуманітарної допомоги в Україну надійшло саме за посередництвом релігійних організацій. Потрібно відзначити роботу по налагодженню роботи інституту капеланства.

Важливою функцією релігійних організацій в публічному житті є підкреслення гідності людської особи, а також адекватна критика тих дій - окремих осіб, груп чи органів державної влади, які її принижують чи заперечують. Саме тому великого суспільного розголосу набуло звернення Синоду Єпископів УГКЦ з приводу ставлення християн до незаконної невивлати та затримки заробітної плати, а також корупції і чиновницького свавілля в державі [40]. Ще одне звернення єпископів стосувалося проблеми масової еміграції [41].

Потрібно відзначити, що участь релігійних організацій у публічній сфері держави пов'язана з постійною небезпекою включення їх у політичний та ідеологічний контексти цієї сфери, що може призвести до втрати самототожності церкви та втрати до неї довір'я з боку суспільства.

9. Статус священнослужителів і ченців

З огляду на завдання забезпечення соціальної справедливості, рівності, захисту прав та законних інтересів громадян незалежно від їх ставлення до релігії, статус священнослужителів різних релігій рівний перед законом

України. Враховуючи, однак, потребу подолання негативних наслідків політики держави щодо церкви, задекларованих у Законі *Про свободу совісті*, у деяких його статтях зустрічається виразне визнання за ними особистих та громадянських прав. Так, норма статті 5 цього ж Закону гарантує священнослужителям право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами. Виходячи з принципу рівності в правах усіх громадян України, вона видається зайвою.

Згідно з ст. 28 Закону *Про свободу совісті*, священнослужителі підлягають соціальному забезпеченню і соціальному страхуванню нарівні з працівниками державних і громадських підприємств, установ та організацій.

На особливу увагу заслуговує статус священнослужителів-іноземців. Згідно з ст. 26 Конституції, іноземці, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються правами і свободами нарівні з її громадянами. Крім того, держава задекларувала невтручання у внутрішні справи релігійних організацій - передовсім ті, що стосуються структури та персоналу (ч. 1 ст. 7) - та гарантувала релігійним організаціям і віруючим право встановлювати й підтримувати міжнародні зв'язки та прямі особисті контакти з одновірцями за кордоном (частина 1 ст. 24). Однак, згідно з поправкою до Закону *Про свободу совісті* від 1993 року, іноземці “священнослужителі, релігійні проповідники, наставники та інші представники зарубіжних організацій” відтепер можуть займатися релігійною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, на запрошення яких прибули, і тільки за узгодженням з державним органом, який здійснив реєстрацію статуту цієї української організації (ч. 4 ст.24). Більше того, їм потрібна спеціальна віза і реєстрація у місцевих органах державної влади. Вважається, що ця поправка забезпечує духовність громадян України від “руйнівного впливу іноземних проповідників”, а також “унеможливорює появу, розвиток та реєстрацію деструктивних культів” [42]. Проте ця поправка подекуди викликає і може викликати загрозу дискримінації.

Про ченців чинне українське законодавство окремо не згадує.

10. Подружжє і сімейне право

Декретами УРСР *Про цивільний шлюб і ведення книг актів громадянського стану* та *Про розлучення* від 20 лютого 1920 року було проголошено принцип незалежності шлюбу та сімейних відносин від релігійних

установ [43]. Хоча у до- та міжвоєнний період однакове значення мав як зареєстрований так і незареєстрований шлюб [44], з 1944 року законодавство України визначає цивільну форму шлюбу та державну реєстрацію обов'язковими елементами правосильності одруження [45]. Чинна правова регуляція визначає, що права та обов'язки подружжя породжує лише шлюб, укладений у державних органах реєстрації актів громадського стану (частина 2 ст. 13 *Кодексу про шлюб та сім'ю* від 1 січня 1970 року зі змінами і доповненнями). Релігійна церемонія шлюбу не має правового значення і є особистою справою кожного. Цивільний шлюб можна укладати як до так і після релігійного.

Держава гарантує рівність прав та обов'язків у сімейних відносинах незалежно від ставлення до релігії (частина 1 ст. 57 Конституції та ст. 3 *Кодексу про шлюб та сім'ю*).

Розлучення в Україні надається лише цивільними судами, для яких релігійна приналежність чи переконання подругів не має значення, а підстави стисло визначені законом.

Питання виховання, піклування про здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання є правом та обов'язком обох батьків щодо своїх дітей (ст. 61 та 64 *Кодексу про шлюб та сім'ю*). У ст. 3 *Закону Про свободу совісті* за батьками, або особами які їх законно замінюють, визнається право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії. Робити це вони повинні за взаємною згодою. Крім того, батьківські права не можуть здійснюватися у супереч інтересам дітей (ст. 61 *Кодексу про шлюб та сім'ю*), а у ст. 52 Конституції дитина захищається від будь-якого насильства, в тому числі пов'язаного з свободою совісті. При трактуванні цих статей потрібно брати під увагу положення ст. 14 *Міжнародної Конвенції прав дитини* від 20 листопада 1989 р., у якій вказується на необхідність врахуванні при вихованні та навчанні дитини ступеню її розвитку та права на свободу совісті, релігії та переконання.

11. Карні приписи

Свобода совісті, релігії та переконань вимагає, як і кожне право людини, з одного боку, охорони, а з іншого - з огляду на суспільне добро та права інших - законних обмежень. Деякі охоронно-обмежувальні положення Конституції та

Закону *Про свободу совісті* знайшли карне підкріплення. У деяких випадках воно є слушним і необхідним, однак потрібно відзначити, що надмірність карних приписів все ж не притаманна демократичній правовій державі. Карні приписи широко застосовувалися у релігійній сфері, а точніше були знаряддям викорінення її з життя радянського суспільства. Попри чималу кількість статей Кримінального Кодексу УРСР з 1960 року, у яких виразно згадувалися злочини, пов'язані з релігією, найбільш розповсюдженими були статті про хуліганство, порушення громадського порядку, а навіть загроза державній безпеці та державна зрада. Саме під такі статті підпадала діяльність баптистів, Свідків Єгови, греко-католиків etc.

З 1 вересня 2001 року в Україні набирає чинності новий *Кримінальний Кодекс*. Однак ще до цього, з моменту отримання незалежності, криміналізація віросповідних відносин, характерна для тоталітаризму, поволі зменшувалась. Зокрема, 15 червня 1992 року була скасована стаття 138, за якою порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви - тобто навчання релігії, розповсюдження релігійної літератури, харитативна діяльність тощо - каралися виправними роботами на строк до одного року, або штрафом у розмірі до п'ятдесяти карбованців. Ті ж дії, вчинені особою, яка раніше судилася за цей злочин, а так само організація цих дій, каралися позбавленням волі на строк до трьох років [46]. Крім того, в тому ж році, реалізуючи норми Закону *Про альтернативну (невійськову) службу* від 12 грудня 1991 року, парламентом України скасована кримінальна відповідальність за ухилення від військової служби за релігійними переконаннями (ст. 72).

У розділі V нового *Кримінального Кодексу України*, присвяченого злочинам проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина знаходиться ст. 161 про порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної приналежності чи ставлення до релігії. Згідно з цією статтею, умисні дії, спрямовані на розпалювання релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії - караються штрафом до п'ятдесяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до п'яти років, з

можливим позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Суб'єктом даного злочину може бути одна особа, група осіб чи також посадовець.

Окремими статтями захищені такі елементи образи релігійних почуттів, як пошкодження чи зруйнування релігійних споруд, незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь (статті 178 та 179).

У статті 180 визначене покарання за перешкоджання здійсненню релігійного обряду, а у частині 2 цієї статті санкція передбачена також і за примушування священнослужителя до проведення релігійного обряду.

У ст. 181 цього ж розділу йдеться про злочин посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів. Згідно з нею, організація або керівництво групою, діяльність якої, під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів, поєднана з заподіянням шкоди здоров'ю громадян або статетовою розпустою, - карається обмеженням або позбавленням волі на строк до трьох років. Ті самі дії, поєднані з втягуванням в діяльність групи неповнолітніх, караються позбавленням волі на строк до п'яти років. Видається, що при відповідному трактуванні її обсягу у судах вона може стати достатньо надійним захистом від деструктивного впливу тоталітарних культів.

Загалом, оновлене кримінальне законодавство значно наблизилося до міжнародних стандартів у цій сфері. Можна тільки пошкодувати, що серед норм нового Кодексу відсутня стаття, у якій було б передбачене покарання за змушування до порушення таємниці сповіді, що чинить гарантії ст. 3 Закону *Про свободу совісті* в цій частині суто декларативними.

Закінчення

Чинне віросповідне законодавство від донедавніх радянських актів щодо релігійних культів відрізняє наступне:

- толерантність як визначальний принцип побудови Україною державно-релігійних стосунків;
- узгодження державних норм з міжнародними положеннями;
- визнання кожної людини суб'єктом права на свободу совісті;
- розширення предметного обсягу права на релігійну свободу поза межі культової діяльності, зокрема визнання права вивчати релігію і навчати її;

- спрощення процедури реєстрації релігійних організацій і перехід від дозвільного до заявникового порядку;
- надання релігійним організаціям прав юридичних осіб;
- розповсюдження законодавства про працю, порядку податкових стягнень, соціального забезпечення і страхування на всіх громадян, що працюють у релігійних організаціях;
- надання податкових пільг;
- зменшення карних приписів.

-
- 1.
  - 2.
  3. Відомості Верховної Ради (ВВР) 1991 № 25 с.283, із змінами і доповненнями, внесеними Законами України;
  2. Перша суттєва поправка стосувалася ст. 17, згідно з якою органи державної влади наділяються повноваженнями встановлювати примусовий почерговий порядок користування культовим будинком, який знаходиться у державній власності, навіть якщо громади, які претендують на нього не дають на це згоди ВВР 1993 № 26, с. 277. Друга регламентувала діяльність іноземних місіонерів та священнослужителів ВВР 1996, № 3, с. 11 . І одна і друга викликає численні застереження....
  3. освіта - ВВР 1996 № 21, с. 84
  3. служба - Урядовий кур'єр, 18 вересня 1999 та *Постанова Кабінетів Міністрів України про затвердження нормативно - правових актів щодо застосування цього закону* від 10 листопада 1999 р. № 2066, Урядовий кур'єр 8 грудня 1999.
  4. [Ю. Решетніков, Проблеми релігійної свободи в Україні (бачення євангельських християн баптистів), в: Релігійна свобода в Україні: мас – медіа, школа і церква як фактори суспільного утвердження, №5, Київ 2001, с155].
  5. ст. 14 *Арбітражно - процесуального Кодексу України*
  6. О. Шуба, ...Перед Богом і власною совістю. Хроніка прийняття положень нової Конституції з релігійно-церковних проблем, “Людина і світ”, вересень 1996, с.
  7. пор. J. Krukowski, *Invocatio Dei w konstytucjach współczesnych państw*, Ethos, 1996 nr 35 - 36, s. 207 - 208
  8. прийнята див. ст. 3,8, 9, 19 та 21

9. [О. Іванова, Релігійна організація як суб'єкт трудового права: захист прав її працівників. Право України, 2000, № 6, У 1956 році Рада міністрів СРСР видала Постанову *Про поширення законодавства про працю на осіб, котрі працюють як робітники і службовці у релігійних організаціях, Положення про релігійні об'єднання в УРСР від 1 листопада 1976 року ВВР УРСР 1976 № 46 с. 420.....].*

4. В. Климов, правопорушення на релігійному ґрунті: 1986 - 1996 роки, "Людина і світ", серпень 1997, с. 30 - 32

5. див. ст. 29

8. Національна безпека і оборона, № 10 2000, с.!!!!

Релігієзнавство, під ред. С. Бублика, Київ 1998, с. 290 - 297

Потрібно визнати, що таке формулювання, було обґрунтованим у 1917 році, адже цим самим зривався союз трону й вівтаря, властивий російській імперії. Однак прикро, що статті переходять з одного радянського нормативно-правового акту до іншого, починаючи з ленінського декрету 1918 (1919 - укр. варіант) року: сам декрет та виконавчі інструкції до нього, *Адміністративний кодекс УРСР 1927 р. розділ X, ст.350, ст.124 сталінської Конституції 1936(1937, ст.104 - укр. варіант), ст.52 Конституції СРСР 1977 (1978, ст.50 - укр. варіант).*

Релігієзнавство, під ред. С. Бублика, Київ 1998, с. 265

Відмінність від формулювання у Декларації *тільки законом*, що створює небезпеку продовження радянської традиції адміністративного регулювання.

пор. *Підсумковий акт Віденської зустрічі НБСЄ (1989)*

О. Нікітченко, Експерти про нетрадиційні релігії і міжрелігійні конфлікти, Людина і світ, червень 1999, с. 27 - 28

Н. Карпачова, *Звіт уповноваженого з прав людини...за 2000 рік*

Annual Report for International Religion Freedom: Ukraine, Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor U. S. Department of State, 5 2000

Ю. Решетніков, *Проблеми релігійної свободи в Україні (бачення євангельських християн - баптистів)*, с. 154 - 155 у: Релігійна свобода: мас - медіа, школа і церква як суспільні фактори утвердження № 5, Київ 2001; Н. Кочан, *Відокремлення школи від церкви у координатах відкритого суспільства*, "Людина і світ", вересень 2000, с. 39 - 48.

Закони України *Про систему оподаткування* від 25 червня 1991 року, *Про оподаткування прибутку підприємств* від 22 травня 1997 зі змінами і

доповненнями та Накази Державної Податкової Адміністрації України *Про затвердження положення про реєстр неприбуткових організацій та установ з 1997 року і Про порядок визначення структури ознаки неприбуткових установ (організацій)* з 2000 року

Закон УСРР 1919, № 12, с. 144 та с. 145; Указ президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 року; В. М. Співак, В. С. Гопанчук, Законодавство України про шлюб та сім'ю, Київ 1998;

Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах з 1997 року, Людина і світ, серпень 1997, с. 25 - 26; *Меморандум про співпрацю Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, Міністерства інформації та Державного комітету у справах релігій щодо висвітлення засобами масової інформації проблем релігійно - церковного життя*, Людина і світ, березень 1998, с. 27 - 28 тощо.

Відомості Верховної Ради 1992 № 21, с. 457